گوشه سنڌي

اسلام قرآن ۽ عربي ادب
(عربي ادب ۾ شاعريءَ جي حيثيت)

زرينا قاضي

جڏهن کان اسلام جو ظهور ٿيو ۽ قرآن نازل ٿيڻ شروع ٿيو ته، اسلامي ڪتاب (قرآن مجيد) دنيا جي هر سبجيڪٽ جي تعليم ڏيڻ شروع ڪئي.
ان پاڪ ڪتاب جو اهم مقصد ماڻهن کي مذهبي تعليم ڏيڻ ۽ زندگي گذارڻ ۾ رهنمائي ڪرڻ هو عام زندگيءَ جي تمام مسئلن ۾ رهنمائي ڪرڻ هو جهڙي طرح هڪ ٻني سان اٺ ويهڻ ڳالهائڻ. ڪم ڪار ۽ محمد صه جن جي اڳواٽيءَ ۾ زندگيءَ جي هر معاملي کي سمجهايو ويو قرآن هڪ اهڙو ڪتاب آهي جيڪو پنهنجي پوئلڳن کي سنئون رستو ڏيکاري ٿو ان جي هر هر آيت ۾ زندگيءَ جي هر هر معاملي جي وضاحت ٿيل آهي اهو ئي سبب آهي جو قرآن جي تعليم پري پري تائين پکڙجي وئي.
قرآن اهو پهريون رهنمائيءَ جو ڪتاب آهي جيڪو عربي زبان ۾ نازل ٿيو

اسلام ۽ عربي
(هڪ بهترين تعلق)

قرآن جو عربيءَ ۾ نازل ٿيڻ هڪ بهترين تعلق هيو. ٻوليءَ ۽ اسلام جي وچ ۾ اهڙي طرح جڏهن ان علائقي جي ماڻهن کي انهن جي زبان ۾ تعليم ڏني ويجي ته، اها وڌيڪ بهتر هوندي آهي. ان کان جو انهن کي ڪنهن ٻي ٻوليءَ ۾ تعليم ڏني وڃي. اهو انهن لاءِ سمجهڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ ڏکيو هوندو آهي. پر جڏهن ڪنهن کي ان جي زبان ۾ تعليم ڏني
وڃي ٿو ۽ عربي تمام اهم زبان هئي جيڪا گهڻن ئي ملڪن ۾ ڳالهائي ويندي هئي ۽ تمام وضاحت سان ڳالهائي ويندي هئي. اهوئي سبب هو جو عرب پري پري تائين تجارت ڪرڻ ويندا هئا

گورنمنٽ گرلز ڪاليج ٻنو عاقل سکر

ويندي ته، ان کي سمجهڻ ۾ به آساني ٿيندي.

اسلام ۽ قرآن جو عربيءَ سان تعلق زبان جي ڪري ئي آهي، ڇو ته پيغام ان زبان ۾ پهچائڻو هيو.
اڄ به قرآن جي تولاوت عربي زبان ۾ ئي ڪئي وڃي ٿي. عربي زبان جو ان تمام گهڻو ڪردار آهي.
ٻيا مذهبي ڪتاب ٻين ٻولين ۾ لکيا ويا ۽ هر هڪ ٻوليءَ ۾ لکي ان کي پڙهيو ويو، پر قرآن هڪ اهڙو ڪتاب آهي جنهن جا ترجما ته گهڻين ئي زبانن ۾ ٿيا پر ان کي پڙهيو، لکيو ۽ ياد عربيءَ ۾ ڪيو وڃي ٿو ۽ ان کي عربيءَ ۾ پڙهڻ سان ئي ثواب ملي ٿو.
قرآن اهو پهريون ڪتاب آهي جنهن جي ڪري عربي زبان کي ايڏي وڏي اهميت ملي آهي.
اسلام کان پهريان عرب ۾ عربي ادب
اسلام جي اچڻ کان پهريون عرب ۾ عربي ڳالهائي ويندي هئي، شاعريءَ ۽ نثر ۾ پر لکڻ جو رواج گهٽ هيو ۽ لکڻ کي ايتري ترقي نه هئي، بلڪ ادبي لحاظ کان ياد ڪيو ويندو هو. شاعريءَ کي توڙي نثر کي.
اسلام کان اڳ نظم ۽ نثر ٻنهي جو ميدان وسيع نه هيو بلڪ ڪجهه ڳالهين تائين محدود هيو، جيئن ڪنهن جي تعريف ۾ چوڻ يا ڪنهن جي مخالفت ۾ ڳالهائڻ گهڻو ڪري شاعريءَ ۾ چيو ويندو هو. عشقيه شاعري، بهادريءَ جا قصا وغيره
اسلام کان پهريان عرب پنهنجي زبان تي تمام گهڻو فخر ڪندا هئا. ان وقت ۾ عرب فصاحت ۽ بلاغت ۾ مشهور هئا. هو تقرير اهڙي ڪندا هئا جو ٻڌڻ وارو انهن جي ڳالهه مڃڻ تي مجبور ٿي ويندو هو. انهن کي لفظن تي عبور حاصل هئو، اڪثر ڪري محاورن ۾ ڳالهائيندا هئا. عرب لفاظيءَ جي فن جا ماهر هئا، اهو فن هنن وٽ ئي هيو، جو هو نثر ۽ نظم کي گڏئي استعمال ڪندا هئا.
يقين زبان ۾ شاعريءَ جو ڪردار اهم ڪردار آهي. اهوئي سبب آهي جو پهرين صديءَ ۾ اسلام پري پري تائين پکڙجي ويو ۽ عربن جي يادگيريءَ جي صلاحيت انهن کي قرآن ياد ڪرڻ ۾ اسلامي حڪمن کي سمجهڻ ۾ مدد ڏني.
عرب ۾ شاعريءَ کي ايتري ته اهميت حاصل هئي جو انهن ۾ رواج هيو ته هو مبارڪ باد به صرف ٻن موقعن تي ڏيندا هئا.

ٿي جڏهن ڪنهن ڪي پٽ ڄمندو هيو ۽ ٻيو جڏهن ڪوني سٺو شاعر پيدا ٿيندو هيو.

الله تعاليٰ جي اها روايت رهي آهي ته، جنهن دور ۾ جيڪا ڳالهه عروج تي رهي آهي، الله پاڪ اهڙيون ئي نشانيون پنهنجي پيغمبرن کي ڏنيون. حضرت دائود عه جي وقت سنعت ۽ حرفت جو عروج هيو، ته الله پاڪ ان کي صنعت ۽ حرفت جو ماهر ڪيو. حضرت موسيٰ عه جي وقت ۾ جادوءَ تي زور هيو ته، الله پاڪ حضرت موسيٰ کي عصا ۽ يدبيضا جو معجزو ڏنو. نبي ڪريم صه جي وقت ۾ عربيءَ جي فصاحت ۽ بلاغت شعر ۽ شاعريءَ کي اهميت حاصل هئي ته الله تعاليٰ قرآن جهڙي فصيح ۽ بليغ ڪتاب کي نازل ڪيو.

عربي ثقافت ۾ شاعريءَ کي وڏي اهميت حاصل رهي آهي.

تمام گهڻا مشهور شاعر جن جي گذران جو ذريعو شاعري ئي رهي آهي بادشاهن ۽ امير ماڻهن اڳيان انهن جي دربار ۾ شعر ۾ چئي انعام حاصل ڪندا هئا ۽ يا وري بازارن ۾ گروهن جي شڪل ۾ شعر پڙهائيندا هئا ۽ وڏا وڏا مقابلا ٿيندا هئا. خاص ڪري عڪاضا جي بازار ۾ جتي هر سال ميلو لڳندو هيو ۽ پري پري کان شاعر ايندا هئا.

انهيءَ دور ۾ شاعرن کي تمام گهڻي اهميت حاصل هئي. اهڙا شاعر به هئا جيڪي شاعريءَ ۾ ڪهاڻيون پڙهائيندا هئا.

نبي ڪريم صه جن پڻ شاعريءَ کان محظوظ ٿيندا هئا، پر اها شاعري بيهوده نه هوندي.

نبي ڪريم صه جن فرمايو ته: ماڻهوءَ لاءِ اهو بهتر آهي ته، هو پنهنجو پيٽ پوڻن سان ڀري پر شاعريءَ سان نه. (حديث)

عربي شاعريءَ جو بنياد

عربي شاعريءَ جو بنياد انهن ماڻهن وڌو جيڪي ريگستان جو سفر ڪندا هئا.

شاعريءَ جا قسم

عربي شاعريءَ جا پنج اهم قسم آهن

1. قصيدو

اسلام کان پهريون عرب ۾ هن قسم جي شاعري ڪندا هئا ان جون گهڻيون ئي لاٽيون هونديون هيون. پر هر لاٽين هڪ ئي رنم تي ختم ٿينديون هئي.
نظم هميشه پيار جي شعر سان شروع ڪيو ويندو هيو ۽ خاص مقصد يا ٿيم ڪنهن ماڻهوءَ جي تعريف هوندي هئي. جيڪو ان شاعر کي رقم انعام طور يا پهريون ئي ڏيندو هو. ان جي يا ان جي قبيلي جي تعريف ڪئي ويندي هئي. اسلام جي اچڻ کان پوءِ تعريف اڪثر ڪري الله پاڪ ۽ نبي صه جن جي ڪئي ويندي هئي.

2. غزل

هي محبت جي شاعري هوندي هئي. ان ۾ پنجن کان ٻارنهن شعرن جو جوڙ هوندو هيو. اها مذهبي ۽ غير مذهبي ٻنهي قسمن جي هوندي هئي.

3.قطعه

هي نمونو روزانه زندگيءَ ۾ استعمال ڪيو ويندو هو. مطلب ته تسڪين جي لاءِ مذاق جي لاءِ ۽ لفظي راند ڪئي ويندي هئي ان جي ذريعي قبيلا هڪ ٻئي کي گهٽ وڌ ڳالهائيندا هئا ۽ هڪ ٻئي کان ڪٽي ويندا هئا

3. مثنوي

شاعريءَ جو قسم فارسيءَ سان ورثو ويو. هن جي ٻن لائينن کان پوءِ شعر پورو ٿيندو هيو. ان قسم جي شاعريءَ ۾ تمام لکيون اڪائيون يان ڪيون وينديون هيون. جن ۾ هزارين شعر هوندا هيا. اهو ايڪ شاعريءَ سان سٺنڙ جٺنڙ قسم آهي. عرب ايڪ شاعريءَ کي ناپسند ڪندا هئا. انهن انب جي هن قسم کي رجيڪٽ ڪري ڇڏيو هو. ڇاڪاڻ ته اهي سمجهندا هئا ته اهو سڀ ڪجهه ڪوڙ آهي اهو نمونو فرنوسيءَ استعمال ڪيو آهي پنهنجي شاهه نامي ۾

4. رباعي

هي ٻڻ فارسي طريقي جي شاعري آهي. ان ۾ چئن لائينن جا شعر هوندا آهن. جنهن ۾ پهرين ٻيب ۽ چوٿين لائين هڪ ئي طرز جون هونديون آهن.
رباعيءَ جو مشهور شاعر عمر خيام ٿي گذريو آهي. جنهن جو ڪتاب آهي "عمر خيام جون رباعيات"

عرب ۾ شعر شاعري

الله تعاليٰ جل شانه عربستان جي ماڻهن کي فصاحت ۽ بلاغت سان گڏ شعر ۽ شاعري ۾ به وڏو ڪمال عطا ڪيو آهي. عربستان جا ماڻهو فن شاعري ۾ مشهور آهن. اسلام کان اڳي به فن شاعري جا ماهر ۽ ڪامل استاد موجود هئا ۽ اسلام آڻڻ کان پوءِ به مسلمان عربن مرد توڙي عورتن وڏا قابل استاد پيدا ڪيا. نه فقط عربستان جي مردن کي اها ڏات نصيب ٿي آهي بلڪه عربي عورتن کي به انهيءَ فن ۾ قادر وڏي قدرت ۽ ڪمال بخشيو آهي. اهي بلند خيال ۽ قابل ترين في البديه شعرگو هئا. ايتري تائين جو عرب جڏهن ڳالهائيندا هئا ته گهڻو ڪري شاعري ۾ ڳالهائيندا هئا. انهن جي محفلن ۾ خاص ڪري عڪاظه جي بازار ۾ جڏهن ميلو لڳندو هيو ته هري هري کان شاعر ايندا هئا ۽ پنهنجا پنهنجا نغمه، گيت، بيت ۽ قصيدا پڙهندا هئا. جناب ابوطالب نبي ڪريم(صلى الله عليه وسلم) جن جي لاءِ ڪجهه شعر چيا. جيڪي سيرت النبي ۾ ابن هشام نقل ڪيا آهن.

وأبيَضَ سيقي الغمام بوجهه

ثمالا اليتا ما عصمت لک رامل

ترجمو : هو روشن ۽ تابناڪ چهري وارو جنهنجي صدقي ڪڪرن کان پاڻي گهريو وڃي ٿو هو يتيمن جو وارث ۽ بيواهن جو سهارو آهي.

شريعت اسلام ۾ شعر ۽ شاعري جو درجو

نبي ڪريم ؐ جن شاعري ٻڌي آهي ۽ شاعرن کي همٿايو آهي. حضرت ابو سفيان اڃان مسلمان نه ٿيو هيو ان وقت ان نبي ڪريم(صلى الله عليه وسلم) جن جي هجو بيان ڪئي ته نبي ڪريم(صلى الله عليه وسلم) جن حضرت حسانبن ثابت کي چيو ته تون انهن تي جواب ڏي شاعري ۾ جبريل تهنجي مدد ڪندو.پوءِ حضرت حسان بن ثابت ابو صفيان جي هجو بيان ڪئي ۽ ڪافرن جي هجو بيان ڪئي ۽ انهن کي جواب ڏنا.

حضرت فاطمؓ ،حضرت عليؓ ، حضرت عمرؓ ،حضرت عباسؓ ،حضرت حسان بن ثابتؓ ،حضرت ڪعب بن مالڪؓ، حضرت عبدالا بن عمرؓ ،حضرت عاتڪہ، ابو حسان، خنمہ عرب جي مشهور شاعره، مطلب تہ تقريباً سڀ صحابہ شاعر هئا.

قرآن پاڪ جي سورت الشعراء جي آيت نمبر ٢٢٣ ۾ الله تعاليٰ فرمايو

والشعرآءُ يتبعهمُ الغاوُن. الم ترانّهم في ڪل وادٍ يهيمون.
و انّهم يقولون مالا يفعلون الاالذين آمنو وَ عملو الصّٰلحٰت وَ ذڪرو للّه
ڪثيرًا وَّ انتصرو من بعد ما ظلمو و سيعلم الذين ايٌ منقَلب ينقلبون

مذڪوره آيت ۾ شروع ۾ شعر ۽ شاعري جي سخت مذمت ۽ منع ٿيل آهي ۽ آخر ۾ استثناه جي ذريعي ظاهر ٿيو تہ مطلق شاعري خراب نہ آهي.

جڏهن هيٌ آيت نازل ٿي تہ حضرت عبداللّهبن رواحہ حضرت حسان بن ثابت ۽ حضرت ڪعب بن مالڪ جيڪي مشهور صحابي شاعر هئا اهي روئندا نبي ڪريم(صلى الله عليه وسلم) جن وٽ آيا ۽ عرض ڪيائون تہ اي الله جا رسول الله ذوالجلال هيٌ آيت نازل ڪئي آهي ۽ اسان بہ شعر چوندا آهيون. پاڻ سڳورن فرمايو تہ آيت جي آخري حصي کي پڙهو۔مطلب اهو هيو تہ توهان جا شعر بيهوده ۽ غلط مقصد جي لاءِ نہ آهن انڪري توهان ان استثناه ۾ داخل آهيو جيڪا آخري آيت ۾ ذڪر ٿيل آهي.

مفسرين فرمايو آهي تہ ابتدائي آيت ۾ مشرڪين شعراء مراد آهن ڇو تہ اهي گمراه ماڻهو آهن شرڪش شيطان ۽ نافرمان جن تي انهن جي اتباء ڪندا هئا ۽ روايت ڪندا هئا. (فتح الباري)مطلب تہ بيهوده شاعري ناجائز ۽ سٺي ۽ معياري شاعري جائز آهي.

اها شاعري جيڪاالله تعاليٰ جي ذڪر کان روڪي يا ناحق ڪنهن انسان جي مذمت ۽ توهين بيان ڪندي هجي يا فحش ڪلام ۽ فواحش جي لاءِ محرڪ هجي اها ممنوع ۽ مڪروه آهي۔ جيڪي شعر انهن معاصي ۽ مڪروهات کان پاڪ هجن انهن تي الله تعاليٰ

اللذين آمنو و عملو الصٰلحٰت جي ذريعي مستثنيٰ فرمايو آهي. بعض شعر ته حڪيمانه مضمونن ۽ وعظ ۽ نصيحت تي مشتمل هجڻ جي ڪري اطاعت ۽ ثواب ۾ داخل آهن. هڪ ننڍڙي شاعره ابو حسان چوي ٿي.

ڪف الزمان عليها الصبر والصباب

مثلت انا منها عن الاعراب قوم اذالجاء العفات البهم

اعطو نوافلهم بغير حساب

حضرت ابي ڪعب روايت ڪن ٿا ته فرمايو نبي ڪريم(صلى الله عليه وسلم) جن

ان الشعر من الحكمت

يعني بعض شعر حڪمت هوندا آهن. (رواه البخاري)

حافظ ابن حجر فرمايو آهي ته حڪمت مان مراد سچي ڳاله آهي جيڪا حق جي مطابق هجي. ابن بطال فرمايو ته جنهن شعر ۾ خدا تعالىٰ جي وحدانيت ان جو ذڪر اسلام سان الفت جو بيان هجي اهي شعر مرغوب ۽ قابل تعريف آهن. حديث مذڪوره ۾ اهڙي ئي شعر کي حڪمت چيو ويو آهي.

شعر جو سماع

عمر بن الشريد پنهنجي والد کان روايت ڪري ٿو ته نبي ڪريم(صلى الله عليه وسلم) جن مون کان اميه بن ابي حلت جا ١٠٠ شعر ڪافيه تائين ٻڌا.

حضرت مطرف فرمائين ٿا ته آءُ ڪوفي کان بصره تائين حضرت عمران بن حصن سان گڏ سفر ڪيو هر منزل تي جڏهن ويهندا هياسين ته اهي شعر ٻڌائيندا رهيا. امام طبري ڪبار صحابه ۽ ڪبار تابعين جي متعلق چيو ته اهي شعر چوندا، ٻڌندا ۽ ٻڌائيندا هئا. امام بخاري فرمائين ٿا ته حضرت عائشه جن شاعري ڪئي آهي. امام ابو يعلي ابن عمر کان مرفوعاً روايت ڪيو آهي ته شعر هڪ ڪلام آهي اگر ان جو مضمون سٺو ۽ مفيد آهي ته شعر به سٺو

آهي اگر مضمون خراب ۽ بي فائده آهي ته شعر به خراب آهي ۽ اهڙو شعر چوڻ گناه ۽ حرام آهي. (فتح الباري)

تفسير قرطبي ۾ آهي ته مدينه منوره جا فقهاء ڪرام عشره جيڪي علم ۽ فضل ۾ مشهور ۽ معروف آهن انهن مان عبدالله بن عتبه بن مسعودؓ مشهور قادر ڪلام شاعر هئا. قاضي زبير بن بڪار جا شعر مستقل هڪ ڪتاب ۾ جمع هئا.

قرطبي فرمائي ٿو ته ابو عمر فرمايو ته سٺي مضمون تي مشتمل شعرن ڪي ڪوئي به اهل علم ۽ اهل عقل خراب نٿو چئي سگهي ڇو ته اڪابر صحابه جيڪي دين جا اصل آهن انهن مان ڪوئي به اهڙو نه هيو جنهن پاڻ شعر نه چيا هجن يا ٻين جا شعر نه پڙهيا، ٻڌا ۽ پسند ڪيا هجن. جن روايتن ۾ شعر ۽ شاعري جي مذمت ذڪر ٿيل آهي انهن جو مقصد اهو آهي ته شاعري ۾ ايترو مصروف يا منهمڪ نه ٿي وڃجي. جو الله جي ياد کان غافل ٿي وڃجي امام بخاري رحمت الله عليه ان کي هڪ پوري باب ۾ بيان فرمايو آهي. نبي ڪريم ﷺ جن فرمايو؛

لا د يمتليٌ جوف رجلٍ قيحاً يُريه خير من ان يمتلي شعرا

ترجمو: يعني ڪوئي ماڻهو رت ۽ پونئن سان پنهنجو پيٽ ڀري اهو ان لاء بهتر آهي ان کان ته شعرن سان پنهنجو پيٽ ڀري.

امام بخاري فرمائن ٿا ته منهنجي نزديڪ ان جي معني اها آهي ته شعر جڏهن ذڪر الله ۽ قرآن ۽ علم تي غالب اچي وڃي ته اهو حرام آهي. اهڙي طرح اهي شعر جيڪي فحش مضمون يا ماڻهن تي طنز، دل آزاري وارا هجن، خلاف شرع مضمونن تي مشتمل هجن اهي با جمعاع امت حرام ۽ ناجائز آهن. اهڙو ئي حڪم نثر جي لاء به آهي.

حضرت عمر بن خطاب پنهنجي گورنر عدي بن نضله کي جيڪو شاعر هيو ان جڏهن اهو شعر چيو ته ڇا حسينن کي اطلاع نه مليو آهي تو انهن جو محبوب پساف ۾ آهي

جتي هر وقت شيشي جي گلاسن ۾ شراب جودور هلي رهيو آهي ۽ ڳوٺ جي سادين ڇوڪرين جي گانن ۽ انهن جو رقص ۽ سرور مهيا آهن. اگر منهنجي ڪنهن دوست ڪان ٿي سگهي ته ان مان وڏا ۽ پريل جام مون کي پياري ليڪن ننڍا جام مون کي ناپسند آهن.

اهي شعر جڏهن حضرت عمر وٽ پهتا ته اهي سخت ناراض ٿيا ۽ ان کي عهدي تان لاهي ڇڏيائون. حلانڪه هن صرف اهي شعر چيا هئا ان عمل تي جو مرتڪب نه ٿيو هو. جڏهن چيو ته مون صرف اهي شعر چيا آهن شراب کي ته مون ڪڏهن هٿ به نه لاتو آهي ته حضرت عمرؓ فرمايو ته مان ڪڏهن به اهڙي فحش گو شاعر کي حاڪم نٿو بڻائي سگهان.

حضرت عمر بن عبدالعزيز عمر بن ربيعه ۽ ابوالاوض کي فحش شاعري جي ڪري عهدي تان لاهي جلاوطن ڪري ڇڏيو.

تفسير ابن عباس ۾ مولانا عبدالحڪيم سوانگي لکن ٿا ته بيشڪ اهي جيڪي شعر چون ٿا اهي گمراه آهن. شاعر عبدالله بن بصري ۽ ان جا ساٿي شاعر آهن اهي شيطان جا تابعدار آهن. مطلب ته اسلام ۾ سٺي، معياري، حمد، نعت، جهاد تي ابهارڻ واري ۽ سٺا اخلاق سيکارڻ واري ۽ جنهن مان ڪوئي سبق ملي اها شاعري جائز ۽ جيڪا فحش ڪلام هجي بدعت ۽ بدڪاري طرف گمان به هجي اها ناجائز ۽ حرام آهي.

حوالا

١: تفسير معارف القرآن ـ مفتي شفيع محمد

٢: ـتفسير ابن عباس(جلد دوم)ـ مولانا عبدالحڪيم سولنگي(قرآن ڪائونسل گڊو سنه ١٩٩٣)

٣: تفهيم القرآن(جلد٣ اشاعت ٥)ـابواعلي مودودي(اداره ترجمان القرآن لاهور٥ ١٩٩)

٤: ترجمان القرآن(جلد٣ اشاعت٢)ـابوالڪلام آزادـمرتب مولانا محمد(نانشر اسلامي

اكيڊمي اردو بازار لاهور۳فيبروري۱۹۸٦)

۵:تفسير سهل البيان في التفسير القرآن (ڇاپو پهريون آڪٽوبر ۲۰۰۳)_مولانا مفتي عبدالوهاب چاچڙ (سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي)

٦:تفسير ابن ڪثير (جلد۳ قدوسيه غزني اسٽريٽ اردو بازار لاهور)_حافظ عمادالدين اسماعيل بن عمر بن ڪثير مترجم مولانا محمد صاحب جوناڳڙهي

۷:منهنجي ڪتب خاني ۾ فوٽو ڪاپي موجود _مولانا عبيدالله سنڌي ۱۳۰۳ هه م _مولانامحمد مهاجر مدني کي پڙهايو _هي تفسير سائين عزيزالله مري سائين قد ''' سهتوکي تحفو ڏنو.

۸ :تفسير عثماني_ علامه شبير احمد عثماني

۹ :سهه ماهي الرحيم _شاه ولياللّٰه اڪيڊمي صدر حيدرآباد سنڌ ايڊيٽر غلام مصطفٰي قاسمي ۱۹۹٦

۱۰ :سنڌ فورم نمبر۳_ايڊيٽر نوراحمد ميمڻ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي ڊسمبر۱۹۹۸

۱۱ :شريعت يا جهالت_مولانا محمد پالن پوري حقاني گجراتي

۱۲ :ڪشف المحجوب_سيد علي بن عثمان هجويري ترجمه مولانا عبدالروف فاروقي(اسلامي ڪتب خانه اردو بازار لاهور)